

МІСЦЕ РИТОРИКИ У ХРИСТИЯНСЬКІЙ ОСВІТІ

У статті йдеться про становлення релігійної освіти та місце в ньому риторики як навчальної дисципліни. Схарактеризовано підходи перших наставників-християн до створення нової педагогічної парадигми. Проаналізовано змістовий і процесуальний компоненти навчання риторики за часів утвердження християнської освіти.

Ключові слова: риторика, гомілетика, катехізис, гомілія, схоластика.

В статье идет речь о становлении религиозного образования и месте в нем риторики как учебной дисциплины. Охарактеризованы подходы первых учителей-христиан к созданию новой педагогической парадигмы. Проанализированы содержательный и процессуальный компоненты обучения риторике во времена утверждения христианского образования.

Ключевые слова: риторика, гомилетика, катехизис, гомилия, схоластика.

In the article speech goes about becoming of religious education and place in him rhetoric as educational discipline. Going of the first tutors-christians is described near creation of new pedagogical paradigm. Soderzhatel'nyy is analysed and judicial komponenty of teaching a rhetoric in the days of claim of christian education.

Key words: rhetoric, gomiletika, catechism, gomiliya, skholastika.

Постановка проблеми. Оновлення змісту освіти в Україні спонукає дослідників до ретельного аналізу вже набутого досвіду. Оскільки створення нових парадигм немислиме без глибокого вивчення кращих надбань світової культури та педагогіки. Останнім часом значно посилюється інтерес до проблем комунікації у цілому та риторики як науки і навчальної дисципліни зокрема. Християнська освіта активно використовувала риторичний потенціал особистості, що і зумовило значні успіхи та досягнення церкви.

Аналіз актуальних досліджень. Наукова розробка означеної проблематики довгий час перебувала поза увагою науковців. Однак, навчання перших християн досліджувалося в руслі історії педагогіки О. Джуринським, П. Каптеревим, М. Левківським та іншими вченими. Цікавими є розвідки С. Бабишина, О. Лужникова, В. Німчука про теоретичні основи та першоджерела християнської освіти, але роль риторики як навчальної дисципліни та компонента освіти не досліджувалася.

Мета статті – визначити місце риторики в системі християнської освіти.

Виклад основного матеріалу. Виховання перших християн орієнтувалося на Біблію – зібрання канонічних творів, що складалося з двох частин: Старого завіту (тексти II – I тисячоліття до н.е.), що містить початки християнської релігійної традиції виховання, і Нового завіту (створений у I – II ст.), де обґрунтовано християнські цілі і зміст виховання. Біблія наголошує на гуманістичних засадах виховання: любов до людей, ідею самовдосконалення заради спасіння душі і вічного життя.

Один із перших наставників-християн Іоанн Златоуст піддав античну педагогічну систему критиці саме через риторичку. Він зазначав, що вона опікується тим, щоб навчити добре говорити і тим заробляти гроші, а не настановити душу і сформувати розум. Однак аналіз проповідей Іоанна Златоуста доводить, що він пропагував методи виховання орієнтовані на античну традицію. Так, кращими формами навчання вважав настанову і бесіду. Виховання, на його думку, мало базуватися на божественному, духовному началі в душі людини (воля, свобода, моральність). Кращими формами виховання ставали: порада, застереження, настанова. Головним джерелом навчання визнавалася Біблія.

Античні традиції виховання та навчання можна побачити й у спадщині Василя Кесарійського. У своєму трактаті «Про те, як молодь може взяти корисне з язичницьких книг» він висловлює позитивне ставлення до спадщини греко-римської освіченості. Слідом за Плутархом Василь Кесарійський оцінював світську освіту як таку, що необхідна на землі, але абсолютно непотрібна в потойбічному світі. Відповідно вершиною виховання визнавалися молитва, піст, відмова від мирського життя. Дух людини треба було виховувати і спрямовувати, бо на думку Василя Кесарійського, він може обернутися як добром, так і злом для людини. Основою виховання богослов вважав самопізнання [8, с. 68].

Визнавав певні здобутки античної педагогіки Аврелій Августин, який уважав переконання Платона предтечею християнства, схвалював тих риторів, які зверталися до душі та психології учнів, високо цінував дидактичні можливості програми семи вільних мистецтв, пропонував навчати християнських кліриків за програмами риторичних шкіл. Однак Августин відкидав античні традиції щодо прикрашування мовлення, захоплення вимислом, доводячи, що провідне місце у навчанні має посісти Біблія, вивчення сутності речей,

а не слів. Християнська догматика ставала головним компонентом освіти, світські знання в процесі навчання трактувалися як другорядні, допоміжні [8, с. 119]. На думку Л. Іванова, трактат Аврелія Августина «Про християнське вчення» фактично є розмірковуванням про роль риторики у тлумаченні біблійних положень та становленні християнського проповідництва. Його заслугою вважають те, що риторика не була відкинута християнами і продовжувала розвиватися [1, с. 72].

Уже в I столітті християнська церква почала організовувати власні школи – катехумени, де надавалася початкова християнська освіта. Пізніше з'явилися школи катехізису, де надавалася підвищена освіта, готували священнослужителів. У програмі цієї школи поєднувалися елементи християнської і античної освіти.

Перше століття нашої ери позначене появою нової релігії, а разом з нею і появою нової часткової риторики – гомілетики. Гомілетика – мистецтво християнської проповіді. Першим проповідником можна справедливо вважати Ісуса Христа, потім проповідниками стали його апостоли. Ще раніше в пророчих книгах з'являється поняття «провидець», «людина Божа». Старослов'янське «пророк» буквально означає «наперед». Пророками вважалися люди глибоко захоплені релігійною ідеєю. Їм була необхідна велика духовна робота, ніякої спеціальної підготовки вони не потребували, оскільки проповідували устами Бога. Про істинного пророка говорять: «Слово Боже в нього і через нього питають Бога, а у лжепророка слова нема». Пророки виступали захисниками слабких і знедолених, коли ще не існувало уявлень про право. Зокрема, М. Бердяєв зазначав: «Пророк – одинак, його б'ють камінням і зневажають, однак він завжди соціалізований, оскільки звернений до долі народу, до звершення його історії. Пророки борються і страждають за релігійний ідеал, вони попереджають про небезпеку в часи безтурботного життя, вони духовні вожді суспільства, істинні святі» [2, с. 95]. Пророцтва зберігалися в пам'яті учнів і послідовників, а потім письмово фіксувалися. Однак, пророком може бути людина обрана Богом, проповідників же необхідно було готувати. Спершу підготовку проповідників узяли на себе монастирі; рицарські ордени. Пізніше з'явилися духовні школи і семінарії. Важливою частиною навчання в таких закладах було глибоке вивчення богослів'я. Богословська проповідь була невід'ємною складовою молитовних зборів. У проповідях, іноді у формі притч, обговорювалися соціально-політичні та етичні питання, котрі цікавили людей у певну історичну епоху.

Християнська проповідь увела в систему образотворчих засобів життєвий матеріал, наприклад, порівняння взяті з реального життя (будівництво, хліборобство тощо). Такі прийоми робили християнську проповідь доступною для людей різного соціального статусу. Теоретик християнства Аврелій Августин у трактаті «Про навчання проповідників» наголошував на ролі вчителя, який має бачити перед собою аудиторію і досягати взаєморозуміння з нею [8, с. 186]. Уперше було висунуто вимоги як до оратора (пастиря), так і до слухачів (пастви). Антична риторика не займалася такою проблематикою.

У IV столітті існували три основні форми проповіді: гомілія, бесіда і слово. Гомілія – спеціальна форма проповіді, яка характеризується двома ознаками: а) тісним зв'язком з біблейським текстом, який є основою для проповіді; б) характером вільної, невимушеної розмови зі слухачами. Згодом гомілія почала тяжіти до учительської форми. У X–XI століттях почали переважати притчі. Уміння тлумачити притчі вважалося високим мистецтвом. Фундаментальною ознакою релігійного красномовства стало цитування Св. Письма (будь-яку думку краще висловити і підтримати цитатою з Біблії, ніж власними словами) – принцип, який у практичній гомілетичі зберігся до нашого часу.

У подальшому школи катехізису трансформувалися в кафедральні та єпископські школи. Однак, О. Джуринський зауважує, що «більшість християн аж до V століття здобували вищу освіту в навчальних закладах античного типу. Вони відвідували риторичні школи, де навчалися за програмою «семи вільних мистецтв». Починаючи з III століття збільшується кількість учителів-християн: граматиків, риторів, філософів». Дослідниця О. Корнілова зазначає, що «після офіційного прийняття Римом християнства церква поступово одержала повну монополію на освіту у Середньовіччі. З того часу основою богословської освіти (тривій) на довгі століття стала риторика, разом з діалектикою і граматикою – допоміжними дисциплінами еллінських риторичних шкіл» [4, с. 203].

Греко-римська освіченість поширилася на периферію античного світу (так у Галлії популярними були граматичні і риторичні школи). Прямою спадкоємицею еллінсько-римської культури стала Візантія, однак особливого зацікавлення античною спадщиною не виникло. Згідно з історичними дослідженнями, в історії Візантії були періоди, коли влаштовувалися жорстокі утиски прихильників античної освіти. Розпорядженням імператора у 529 році закрили Платонову Академію в Афінах, заборонили сплачувати гроші вчителям-риторам,

граматикам, після чого школи античного типу у Візантії закрилися. У XIII столітті у Візантії посилювався західний вплив. О. Піскунов так характеризує той період: «Особливістю візантійської культури і педагогічної думки стало формування їх на різноманітній етнічній основі. Домінуючим став грецький етнос, який користувався особливою підтримкою держави і церкви. Інша особливість полягала в тому, що Візантія одночасно наслідувала античну і християнську традиції. Ідеалом освіченого візантійця вважалася людина з греко-римською класичною освітою і християнсько-православним світоглядом. Подібний ідеал виник як перехідний від античного до середньовічного» [7, с. 263]. До XIV століття Візантія за рівнем освіченості випереджала Західну Європу. Формальних соціальних обмежень на здобуття освіти не існувало, освічені люди мали високий статус. Наявність освіти була обов'язковою для чиновників і служителів церкви.

Слід зазначити, що змінився і сам характер риторики, змістовий компонент дисципліни. По-перше, вона стала тяжіти до спрощених форм, уникати прикрас, користуватися прямими доказами. Так, учителі риторики Мінущій Фелікс і Тітиан наставляють учнів: «Від сили красномовства змінюється становище навіть очевидних речей. Іноді це буває через легковажність слухачів, які захоплюються красою слів, відволікаються від сутності речей і без розмірковувань погоджуються з усім, що сказано; вони не відрізняють правду від брехні, незважаючи, що й у неймовірному буває істина, а в істиноподібному брехня». По-друге, навчання риторики набуло чітко окреслених завдань: 1) будь-який виступ слід будувати як проповідь; 2) варто враховувати особливості слухачів (вік, освіту, віросповідання); 3) будь-яка промова спрямована на те, щоб дати слухачам духовну їжу, сприяти їх духовності. Завдання християнського оратора – не вразити, а переконати слухача в істинності вчення. По-третє, християнська риторика відмовляється від марнославства. Повчальний сюжет і велич християнської тематики виключають демонстрацію власної словесної майстерності. Саме християнські ритори вперше закликали слухачів до діалогу, просили перебивати промову, якщо щось не зрозуміло, ставили запитання і спонукали до цього слухачів. Незважаючи на новаторство, християнська риторика базувалася на відомих уже зразках. Г. Курбатов виділяє три види християнських риторичних творів:

– екзегетичні (ті, що трактують Святе Писання) твори і проповіді, які повністю застосовували доробок античних граматиків у тлумаченні текстів Святого Письма;

– настановча проповідь, яка багато взяла від античних зразків дорадчого красномовства;

– богословська проповідь, що використовувала багатий арсенал прийомів античної філософії (дотепні життєві порівняння, антитези, докази від супротивного тощо) [5, с. 342].

Усе вищезазначене дозволяє зробити висновки, що християнська риторика, перейнявши традиції античності, трансформувала їх у якісно нові форми вираження і навчання. Ці надбання перейшли до освітніх систем Візантії та Середньовіччя.

Візантійська педагогічна традиція скерувала вектор виховання на пізнання власної душі, самовдосконалення. Світська освіта розглядалася як шлях пізнання божественної істини, душа людини визначалася як мікросвіт, який через виховання необхідно привести до гармонії між земним і небесним існуванням. Візантійські вчені-схоласти заклали ідеї універсальної енциклопедичної освіченості. Відома дослідниця візантійської культури З. Удальцова характеризує риторичну освіту того часу: «Грамотичні школи почали включати риторичні вправи до постійних програмних занять, наприклад, роботу над текстом, що включала чотири операції: розбір, декламація, пояснення і критичний аналіз твору. Поступово програми ускладнювалися, школи перетворювалися у своєрідні вищі навчальні заклади. Мета навчання полягала в опануванні семи вільних мистецтв. Риторика стає постійним складником освіти, що готує до вищого ступеня – богослов'я» [9, с. 187]. Характерною особливістю візантійської освіти стає певна спеціалізація навчання, яку надають конкретні школи. Так, в Афінах й Антіохії акцентували увагу на риторичі, в Бейруті – на вивченні права, в Александрії – на вивченні філософії, філології і медицини. В усіх вищих школах викладалася риторика. Серед методів навчання популярними були змагання учнів. Г. Жураховський зазначає: «... навчання виглядало так: учитель читав, давав зразки тлумачень, відповідав на питання, організовував дискусії. Учні вчилися цитувати напам'ять, складати перекази, коментарі, описи, імпровізації. Для оволодіння мистецтвом ритора необхідними були глибокі знання: вивчалися поеми Гомера, твори давньогрецьких письменників, Біблія, навчання відомих богословів. У X столітті з програм виключили латину (як усе, що нагадувало про «варварський» Захід). Найважливішим джерелом освіти стала література. Вищі навчальні заклади ставали осередками педагогічної думки, просвіти, наприклад, константинопольська вища школа – Аудиторіум, яка з IX століття стала зватися Магнаврська» [7, с. 71]. Значно посилилася

роль в освіті монастирів. Монастирські вищі школи спочатку діяли як релігійно-педагогічні общини. Основним предметом для вивчення була Біблія. На основі біблійних текстів учили граматики, філософії. Такий підхід спонукав опановувати риторичне мистецтво, знайомитися з різними видами риторичних творів.

Таким чином, Візантія продовжила античні риторичні традиції, затвердила риторичну дисципліну, і як обов'язковий елемент тривіуму, розвинула гомілетичку, сприяла створенню нових підходів до навчання риторички та нових форм її реалізації. Відомо, що Візантія дала могутній поштовх до розвитку освіти у слов'янському світі: візантійці Кирило і Мефодій створили слов'янську писемність, відкрили перші школи в Болгарії. Київська Русь після хрещення перейняла традицію організації «шкіл учіння книжного».

У Ранньому Середньовіччі у більшості країн Західної Європи ще зберігаються традиції античної духовної культури. Перший систематичний виклад різних галузей знань здійснив римський вчений-енциклопедист, автор майже 600 наукових праць Марк Теренцій Варрон. У дев'ятитомній енциклопедії “Дисципліни” він розглядає “сім вільних мистецтв” – граматику, риторичку, діалектику, музику, арифметику, геометрію, астрономію і додає до них медицину й архітектуру, підкреслюючи їх практичне значення. Грецька освіта знайшла себе в середньовічних галузях знань, що було безпосередньо заслугою Варрона [8, с. 364].

У працях М. Гриценка, О. Дубасенюк, В. Кравець, М. Левківського домінує думка, що європейські народи на той час були малоосвіченими. Шкіл було небагато, і в основному вони зосереджувалися при монастирях та церквах, при єпископських кафедрах, але значення їх відчувалося. Школа зберігала елементи античної культури, передавала їх наступним поколінням, поширювала знання. Існувало три види шкіл: нижчі, середні, вищі. Нижчі мали на меті підготовку суто духовних осіб – кліриків. Зокрема, С. Каріков у дисертаційному дослідженні «Реформація і становлення Євангелістичної Церкви та школи в Брауншвейзі (1517 – 1555 рр.)» так характеризує вплив церкви на освіту: «Церква визначала і навчальну програму шкіл, головним завданням яких була підготовка майбутніх кліриків. Засобом поширення євангелістичних ідей у цей час були теологічні лекції та дискусії прибічників Реформації». Тому основна увага приділялася вивченню латині, молитов, процесу Богослужіння. Середні школи тут здебільшого існували при єпископських кафедрах, вивчали сім “вільних мистецтв”. У початкових класах – тривіум, три науки про

слово (граматика, риторика, діалектика), у старших – квадріум, чотири науки про числа (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Вищі школи в XI – XIV ст. також передбачали вивчення “вільних мистецтв”, де ці дисципліни становили зміст викладання на молодших факультетах. Проти монополії церкви у духовній сфері вперше виступила нова міська культура. На початку XII ст. почали створюватися латинські школи, на протигагу соборним та монастирським. Латинські школи дали початок гуманітарним гімназіям, де в основу навчання було покладено вивчення грецької та латинської мови і літератури. До другої половини XIX ст. гуманітарна гімназія була домінуючим середнім навчальним закладом, закінчення якого давало змогу вступити до університету [3, с. 15].

Особливо ґрунтовно вивчалися дисципліни, які були базовими для священнослужителів, – граматики, риторика, музика. Граматика була головним навчальним предметом. Вивчення латини починалося із засвоєння найпростіших словосполучень та елементарних правил, оскільки правила були доволі складними, наприклад, розділові знаки з’явилися тільки у VIII ст. Підручники почали поступово спрощуватися, здійснювалися пошуки нових форм. Так, деякі навчальні посібники подавали латинську граматику і Біблію в заримованому вигляді. Після засвоєння граматики переходили до вивчення літератури. Спочатку читали короткі літературні тексти, далі – поетичні твори. Однак, слід зазначити, що вибір літератури був консервативним. Перевагу надавали відомим богословським трактатам, вивчалися твори Катона, Сенеки, інших античних авторів. Грецьку мову вилучили з програми, її замінила латина, класичні твори вивчалися за латинськими перекладами.

Дослідник С. Бабишин зазначає, що діалектика і риторика викладалися одночасно. Діалектика вчила правильно мислити, будувати аргументи і докази, навчала виголошувати промову логічно. Риторика – правильно конструювати словесні фрази, застосовувати прийоми красномовства, яке надзвичайно цінувалося у служителів культу й аристократів [1, с. 206]. Аналіз критичної літератури доводить, що навчання риторики ґрунтувалося, перш за все, на творах Арістотеля, епоха раннього християнства запропонувала для вивчення тексти святого Августина. У перші століття середньовіччя риторика вивчали за Квінтіліаном і Цицероном, потім – за Алкуїном, а з X століття – знову за Квінтіліаном. Д. Латишина зазначає, що універсальними методами навчання риторики було заучування і відтворення зразків. Переважала думка, що посидючість – найкращий спосіб оволодіння християнським шкільним знанням [1, с. 143].

У період з XII до XV століття освіта поступово виходить зі стін церкви і монастирів. Починає розвиватися міська освіта, змінюється статус учителя. Наприкінці XI – початку XII століть у системі церковних і міських шкіл зароджується традиція університетів. М. Левківський зазначає, що мережа університетів швидко розширювалася. Якщо в XIII столітті в Європі було 19 університетів, то в наступному столітті додалося ще 25. Зміст навчання в них визначався програмою семи вільних мистецтв [6, с. 243]. Риторика як навчальна дисципліна остаточно закріпилася в європейській системі навчання. Європейські традиції прийшли в Україну в XV столітті через програми і статути братських шкіл.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз науково-педагогічної літератури доводить, що риторика як навчальна дисципліна започаткована ще в часи античності, була широко запроваджена в християнській освіті. Безперечно, античний досвід було враховано під час розробки теорії релігійної риторики. За часів християнства з'явилися нові риторичні жанри і форми (гомлія, бесіда, сповідь), що зробили значний внесок у процес формування духовності і моральності різних народів. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в дослідженні риторичного потенціалу релігійної літератури.

Література

1. *Безменова Н.А.* Очерки по теории и истории риторики. – М.: Просвещение, 1991. – 480 с.
2. *Бердяев Н.А.* Эстетические трактаты. – Л.: Культурное наследие, 1978. – 352 с.
3. *Каріков С.* Реформація і становлення Євангелістичної Церкви та школи у Брауншвейзі (1517 – 1555 рр.). – Автореферат дисер. ... к. істор. наук. – К., 2007.
4. *Корнилова Е.Н.* Риторика — искусство убеждать. Своеобразие публицистики античной эпохи: уч.пособ. — М: Изд-во МГУ, 2002. — 208 с.
5. *Курбатов Г.Л.* Риторика // Культура Византии: В 2 т. — М.: Изд-во «Мир», 1984. — Т. 1.
6. *Левківський М.В.* Історія педагогіки. — К.: Центр навч. літератури, 2003. — 360 с.
7. *Пискунов А.И.* Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. — М.: Просвещение, 1981.
8. *Ранович А.Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. — М.: Мысль, 1990. — 685 с.
9. *Удальцова З.В.* Византийская культура. — М.: Наука, 1988. — 364 с.